

Oliverius, Zdeněk František

K problematice syntaktické paradigmaticky

In: *Otázky slovanské syntaxe. II, Sborník symposia "Strukturní typy slovanské věty a jejich vývoj"*, Brno 20.-22.10.1966. Bauer, Jaroslav (editor). Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1968, pp. 97-101

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120049>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

K PROBLEMATICE SYNTAKTICKÉ PARADIGMATIKY

0. Transformační gramatika zdůraznila znovu a z jiného aspektu otázku vzájemného vztahu jednotlivých větných konstrukcí a vedla k oživení úvah o možnostech a podmínkách sestavení syntaktické paradigmatiky.¹

Nejednotnost v pojetí syntaktického paradigmatu vyplývá zejména z rozličného pojetí transformace (zvláště v otázce invariantnosti významu) a tzv. jádrové věty.

1. Invariantnost významu. Různí autoři se shodují v postulování invariantnosti významu, ale značně se rozcházejí v představách, jak tuto invariantnost zjistit a zajistit. Z. S. HARRIS se opírá (kromě o identičnost lexikálních tříd a jejich členů) i o identičnost posice dané struktury.² Podobně nepřímou, pravidly do značné míry formalizovanými, určuje invariantnost významu dvou transformačně sdružených vět Ju. D. APRESJAN.³

Přesto se stále objevují výtky nedodržování sémantického invariantu, intuitivnosti jeho určování apod., vedoucí někdy až i k odmítnutí postulátu invariantnosti významu.

„Придется, однако, уточнить понятие семантической инвариантности, и при некоторых трансформациях отказаться от условия смыслового тождества предложений, находящихся в отношении трансформации, или же сузить понятие синтаксической трансформации, исключив те случаи, в которых меняется смысловая сторона предложения. Но потом почти все преобразования очутились бы за пределами синтаксической трансформации.“⁴

Plná významová shoda různých elementů jazykového systému resp. sdělení je zřejmě sporná.

Odkaz na totožné denotatum neřeší otázku synonymie, pokud není jasné stanoven obsah a vzájemný vztah pojmů designatum — denotatum.

¹ Z. S. Harris, *Co-occurrence and Transformation in Linguistic Structure*, Language 33, No. 3 (Part 1), 1957, 283—340.

T. П. Ломтев, *Природа синтаксических явлений*, НДВШ-ФН 1961, № 3, 26—37.

D. S. Worth, *The Role of Transformations in the Definition of Syntagmas in Russian and Other Slavic Languages*, American Contributions to the 5th International Congress of Slavists, The Hague 1963, 361—383.

П. Адамец, *К вопросу о синтаксической парадигматике*, СsR 11, 1966, 76—80. (Zde uvedena a kriticky zhodnocena i další literatura.)

² З. С. Хэррис, *Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре*, Новое в лингвистике 2, 536—537.

³ Ю. Д. Апресян, *Метод непосредственно составляющих и трансформационный метод в структурной лингвистике*, РЯНШ 1962, № 2, 81—86.

Domnívám se, že lze těžko hovořit o slovech *Jitřenka* a *Večernice* jako o synonymech, i když se obě slova vztahují ke hvězdě zvané Venuše. V obsahu slova *Jitřenka* je více než označení Venuše, srv. např. definici naučného slovníku: „Jitřenka, v astronomii vl. jméno označující Venuši v době, kdy je viditelná ráno před východem Slunce.“⁵ Mutatis mutandis platí totéž o obsahu slova *Večernice*. Jitřenku nelze vidět na večerním nebi a *Večernici* na jitřním.

Plná synonymie jádrových vět a jejich transformátů je neméně sporná.

Postulát synonymie transformačně sdružených struktur A. V. ISAČENKO nahrazuje pojmem ekvivalentnosti.

„Введение семантических критериев, даже таких обобщенных и терминологически завуалированных, как ‚структурная схема‘, ‚структурное значение‘ или ‚инвариантность информационного содержания‘, должно и может быть элиминировано из нашего анализа. Конструкции (18)—(22)⁶ не могут быть признаны ‚идентичными‘ или ‚синонимичными‘. Но они могут быть признаны эквивалентными, если под этим термином мы будем подразумевать закономерную заменимость членов в разных конструктивных моделях. В этом смысле члены $\Gamma - I_{\text{вин}}^*$ (*построил дом*) могут быть в другой модели закономерно заменены членами $I_{\text{им}}^* - \Gamma_{\text{-к}}$ (*дом построен*) или членами $I_{\Gamma} - I_{\text{род}}^*$ (*постройка дома*). Признак заменимости членов при переходе из одной конструктивной модели в другую делает ссылку на семантические признаки излишней.“⁷

Formulace HARRISOVA i ISAČENKOVA, vyhýbající se intuitivnímu semantizování a opírající se o formalizovaná pravidla korespondence a ekvivalence, vymezují — podle mého názoru — transformaci dostatečně (a do jisté míry i shodně), i když nestanoví hranice transformace.

HARRISOVO a ISAČENKOVO pojetí může být základnou pro úvahy o významu transformačně sdružených struktur, resp. vět. Zákonitá zaměnitelnost prvků dvou (nebo více) syntaktických struktur má za nezbytný důsledek i invarianci významu.

Je evidentní, že věty

Рабочие построили дом (1)

Дом построен рабочими (2)

nejsou totožné co do významového plánu, i když denotatum (tedy vně-jazyková skutečnost) je zde (více méně) stejné.

Neidentičnost obou vět můžeme prověřit např. připojením adverbialie temporis *уже три месяца*:

*Рабочие уже три месяца построили дом (3)

Дом уже три месяца построен рабочими (4)

⁴ P. Зимек, *Семантический аспект синтаксической трансформации*, ČsR 11, 1966, 68.

⁵ Příruční slovník naučný 2, Praha 1963, 389.

⁶ Талантливый архитектор построил этот дом; (18)

Этот дом построил талантливый архитектор; (19)

Этот дом был построен талантливым архитектором; (20)

Постройка этого дома талантливым архитектором; (21)

Построив этот дом, талантливый архитектор... и т. п. (22)

⁷ A. V. Isačenko, *Трансформационный анализ кратких и полных прилагательных*, Исследования по структурной типологии, Москва 1963, 68.

Z věty (1) vznikne připojením daného adverbiale temporis nevěta, z věty (2) vznikne gramaticky správná věta.⁹

Na neidentičnosti vět (1) a (2) nic nemění fakt, že s oběma je možno spojovat různá jiná adverbiale temporis, loci apod. Z toho je možno usuzovat jenom na jejich relativní blízkost, jejíž hranice jsou vymezeny právě neshodou v možnosti doplnění adverbiale temporis typu *уже три месяца*.

Předpokládáme-li, že věta (1) se skládá z prvků a, b, c, m (při čemž a, b, c jsou lexikální prvky s jejich základními vztahy, m pak daná struktura) a věta (2) se skládá z prvků a, b, c, n, pak platí

$$\{a, b, c, m\} \cap \{a, b, c, n\} = \{a, b, c\}$$

Tedy význam daných dvou vět má složku invariantní a složku variantní. Variantní složka odpovídá rozdílu mezi jednou (abstraktně vzatou) strukturou a druhou (stejně pojímanou) strukturou.

Panuje tedy podobný vztah jako mezi slovy *заводы* — *заводов*, u nichž lze nalézt invariantní prvek i prvky variantní. Dále je možné říci, že mezi větami

(1) a (2) je stejný vztah jako mezi větami

Журнал напечатал статью (5)

Статья напечатана журналом (6)

daný rozdílem m — n. Lze tedy hovořit o určité analogii vzhledem k identičnosti vztahu dvou dvojic slov: *заводы* — *заводов* : *столы* — *столов*.

Tímto vymezením se samozřejmě neřeší otázka hranic transformace, pouze se přesouvá do rozdílu m — n, tedy do pojetí tzv. transformačních konstant.

2. Jádrové věty nebo jádrové struktury? Chápeme-li s СНОМСКÝМ (a samozřejmě i s řadou autorů, z něho vycházejících) jádro jako terminální řetězec, pak mohou být určité věty stejné struktury (a jednoduše lexikálně náplně) hodnoceny různě: jedny jako jádrové věty, druhé jako transformáty jiných vět jádrových.

Jako příklad uvedu neosobní věty v ruštině v pojetí připouštějícím odvozování neosobních vět od vět dvojčlenných⁹ (aniž při tom chci dělat závěry o oprávněnosti takového postupu).

„Представляется возможным включить в трансформационные правила и безличные предложения типа *Светает, Вызвездило, Вечерет, Шумело*. Такие предложения представляли бы собой трансформы трансформации безличности, которая элиминирует Φ_{i_1} из структуры $\Phi_{i_1} + \Phi_{i_2}$; при этом надо задать ряд списков глаголов и существительных, участвующих в исходных личных предложениях, поскольку ограничения классов здесь значительные.“¹⁰

⁹ Podle tohoto Аpresjanova kritéria tedy věta (1) a (2) nejsou transformačně sdružené.

⁹ Р. Ружичка, *О трансформационном описании так называемых безличных предложений в современном русском языке*, ВЯ 12, 1963, № 3, 22—31.

¹⁰ Р. Ружичка, *op. cit.*, 29.

Připustíme-li tedy odvozování neosobních vět od vět dvojčlenných, pak věty typu

Течением унесло лодку (7)

Светает (8)

будou na základě existence gramaticky správných vět

Течение унесло лодку (9)

— и день светает (Крылов) (10)

(z nichž mohou být věty (7) a (8) odvozeny neosobní transformací) považovány za transformáty vět dvojčlenných.

Naproti tomu věty v podstatě stejného typu

и каким-то теплом веяло от ее рассказов (Крупская) (11)

Тошнит (12)

будou pro neexistenci odpovídajících dvojčlenných vět považovány za věty jádrové, a to i s řadou svých vlastních transformátů, paralelních transformátů dvojčlenných vět typu (9), (10).

Výsledkem tedy bude větší počet jádrových vět.

Je myslitelný i druhý postup, a to takový, při němž východiskem by nebyla jádrová věta, ale jádrová struktura. Pak by bylo možné (vycházím opět z výše uvedeného příkladu generace jednočlenných vět, uvedeného typu) transformačně sdružit jednočlenné struktury s dvojčlennými, které jsou jim ekvivalentní. Jednočlennou strukturu realizovanou větou (12) by bylo možné potom přiřadit ekvivalentní dvojčlenné struktuře, která by byla pro danou jednočlennou strukturu strukturou jádrovou. Konkrétní věta jednočlenná [např. věta (12)] by ovšem byla charakterizována omezením své distribuce, neměla by zaplněné místo v pozici jádrové věty. Byla by tedy defektivní, neměla by plné paradigma.

Výsledkem tohoto druhého postupu by tedy byl podstatně menší počet jádrových struktur.

Z hlediska syntaktické paradigmatické by se oba postupy odlišovaly rozsahem jednotlivých paradigmat, který by byl nepřímou úměrou počtu jádrových celků: větší počet jádrových vět by měl úplná paradigma rozsahem podstatně menší (a navzájem se neopakující a nepřekrývající).

Situaci lze do určité míry — sit venia auctori — přirovnat k poměrům v morfologické paradigmatické.

Budeme-li chápat morfologickou paradigmatickou jako obměny konkrétního slova (tedy jako při postupu od jádrových vět v syntaktické paradigmatické) pak dostaneme relativně dosti velký počet nestejně dlouhých paradigmat. Např. ve třetí deklinaci latinských substantiv budeme mít kromě dvanáctičlenných řad (zahnujících tvary pro šest pádů singuláru a plurálu) ještě řadu dalších paradigmat s menším počtem tvarů (tzv. defectiva casibus)¹¹: a) dvoj-

¹¹ Defectiva casibus najdeme samozřejmě i v jiných jazycích, srv. např. různé frekvenční slovníky, které uvádějí i data o stupních využití jednotlivých možností daných abstraktním systémem tvarů (ve formě frekvenčních indexů). Frekvenční studie, týkající se syntaktické paradigmatické by jistě značně upřesnily naše závěry o místě jednotlivých struktur a vět v rámci systému.

členné paradigma — sg. nom. *fors*, abl. *forte*; b) osmičlenné paradigma — sg. gen. *frugis*, acc. *frugem*, plurál úplný *fruges*, *frugum*...; c) čtyřčlenné paradigma — sg. gen. *dicionis*, dat. *dicioni*, acc. *dicionem*, abl. *dicione* apod. Při tomto postupu bude zamlžena souvztažnost jednotlivých tvarů defektivních paradigmát s ekvivalentními tvary paradigmát úplných.

Druhý možný (a v morfologii běžný) postup je ten, že východiskem paradigmaticky se činí abstraktní schéma (odpovídající abstraktní struktuře v syntaktické paradigmatice). Při tomto postupu se defectiva casibus, singularia tantum, pluralia tantum (a také ostatní analogické případy, ovšem i u jiných slovních druhů) chápou na pozadí úplného abstraktního paradigmátu, které dává daleko plastičtější a plnější obraz vnitřních vztahů mezi jednotlivými konkrétními tvary konkrétní lexikální náplně paradigmátu než opačný postup.

Domnívám se, že i pro syntaktickou paradigmaticku je vhodnější tento druhý postup, počítající s prázdnými místy v úplném abstraktním paradigmátu.

Je evidentní, že registrace defektivy (registrace prázdných míst v paradigmátu) je v syntaktické paradigmatice daleko důležitější než v paradigmatice morfologické.

Obojí postup (od jádrových vět i od jádrových struktur) nezbytně dá stejné výsledky co do popisu jednotlivých gramaticky správných vět, stejnou měrou odliší gramaticky správné věty od nesprávných. Druhý postup však (totiž od jádrových struktur) může dát komplexnější obraz systému, a to sblížením sobě blízkých strukturálních subsystémů a — last but not least — explicitním ukázáním na prázdná místa (jež korespondují s redundancí jazykového systému na syntaktické úrovni, vyplývající jak z nerealizovatelných tak ne-realizovaných kombinací základních prvků, tj. struktur a jejich náplně). Zde také by bylo možné hledat vysvětlení některých vývojových tendencí.

